

UOGÓLNIONE ZAUFANIE I JEGO INSTYTUCJONALNE KORELATY. KONTEKST EUROPEJSKI

Celem artykułu była weryfikacja założenia o istnieniu zależności pomiędzy zaufaniem instytucjonalnym a zaufaniem uogólnionym w krajach europejskich. Zaufanie instytucjonalne analizowano przez pryzmat dwóch wymiarów: zaufania do instytucji reprezentacyjnych i zaufania do instytucji implementacyjnych. Pierwszy wymiar objął oceny zaufania do takich podmiotów jak partie polityczne, parlament i rząd. W wymiarze drugim uwzględniono oceny zaufania do systemu oświaty, policji, urzędów administracji państwowej, systemu ubezpieczeń społecznych, ochrony zdrowia oraz sądownictwa. Dane pochodzące z Europejskiego Sondażu Wartości roku 2017 analizowano wykorzystując hierarchiczne modelowanie liniowe. Dzięki zastosowanej metodzie w modelach statystycznych ujęto zmienne zarówno poziomu indywidualnego, jak i wskaźniki krajowe. Otrzymane wyniki potwierdziły istnienie pozytywnej zależności pomiędzy zaufaniem instytucjonalnym, w jego reprezentacyjnej, jak i implementacyjnej formie, a zaufaniem uogólnionym.

Słowa kluczowe: Europejski Sondaż Wartości; zaufanie uogólnione; zaufanie instytucjonalne; hierarchiczne modele liniowe

Generalized Trust and Its Institutional Correlates. The European Context

The aim of the article is to verify the assumption that there is a relationship between institutional trust and generalized trust in European countries. Two dimensions of institutional trust were analyzed: trust in representative institutions and trust in implementing institutions. The first dimension included the assessment of trust in such entities as political parties, parliament, and government. The second dimension included the assessment of trust in the education system, police, civil service, social security system, health care system, and judicial system. The hierarchical linear modeling has been applied to analyze the data from the European Values Study (EVS) survey 2017. This method allowed to include both individual-level variables and country indicators in the statistical models. The obtained results confirmed the existence of a positive relationship between institutional trust (in both forms) and generalized trust.

Key words: European Values Study; generalized trust; institutional confidence; hierarchical linear modeling

Wprowadzenie

Jak zauważa Niklas Luhmann (1979: 46), „współczesne zróżnicowane porządki społeczne są zbyt złożone, aby zaufanie społeczne, niezbędne w zwykłym życiu, mogło powstać wyłącznie z orientacji na zaufanie wobec osób; jest aż nazbyt oczywiste, że porządek społeczny nie trwa i nie upada przez nieliczne osoby, które znamy i którym ufamy”. Spostrzeżenie to odsyła nas do wniosku, że zaufanie można traktować jako kolektywny zasób danego społeczeństwa (Lin 1999: 41). W tym znaczeniu, „ufność lub podejrzliwość stać się mogą «faktami społecznymi» w rozumieniu Emile’a Durkheima – podzielanymi przez członków szerszej zbiorowości, zewnętrznymi wobec każdego z nich i wywierającymi przymuszający wpływ na ich orientacje ku innym. Zaufanie lub brak zaufania stają się wtedy społeczną regułą, a nie tylko osobistą rutyną, normatywnym oczekiwaniem, a nie tylko indywidualną predylekcją” (Sztompka 2002: 315). Tak rozumiane zaufanie określa się mianem zaufania uogólnionego (*generalized trust*), które na poziomie stosunków społecznych znajduje odzwierciedlenie w przekonaniu, że „większości ludzi można ufać” (Rosenberg 1956; Uslaner 2002). Źródeł uogólnionego zaufania poszukuje się w różnych kontekstach społecznych – od mikro do makroskali (Delhey, Newton 2003; Delhey, Newton 2005; Gambetta 2008; Uslaner 2002). Wśród nich znajdują się również instytucje państwa. Wskazuje się, że zaufanie do tych instytucji czy też ocena ich wiarygodności (Hardin 2002; Levi 1998) mogą wpływać na poziom uogólnionego zaufania członków danego społeczeństwa czy danej wspólnoty (Almond, Verba 1989; Braithwaite, Levi 1998; Goodin 2000; Llewellyn i in. 2013; Misztal 1996; Newton 1999; Rothstein, Stolle 2008).

Próba weryfikacji założenia o istnieniu związku pomiędzy zaufaniem instytucjonalnym i zaufaniem uogólnionym określiła cel tego artykułu. Realizując go, starano się odpowiedzieć na kilka pytań. Po pierwsze, w jakim stopniu mieszkańcy krajów europejskich różnią się między sobą pod względem zaufania uogólnionego i instytucjonalnego. Po drugie, czy zaufanie instytucjonalne jest determinantą zaufania uogólnionego. Po trzecie, czy spodziewana zależność utrzymuje się przy kontroli zmiennych poziomu mikro (cech jednostek), mezo (relacji społecznych) i makro (charakterystyk krajowych). Szukając odpowiedzi na te pytania przeprowadzono analizę opartą na hierarchicznym modelowaniu liniowym, która objęła 34 kraje europejskie. Dane pochodziły ze zbioru Europejskiego Sondażu Wartości (*European Value Survey*) z edycji 2017 (EVS 2020).

Zaufanie uogólnione i zaufanie instytucjonalne

W najprostszym ujęciu zaufanie w formie uogólnionej sprowadza się do wiary w dobroć ludzkiej natury, która to wiara nie odnosi się do konkretnych podmiotów (jednostek czy organizacji), lecz do ich ogółu (Yamagishi, Yamagishi 1994: 139). Uogólnione zaufanie wskazuje na potencjalną chęć do podjęcia współpracy i abstrakcyjną gotowość do angażowania się we wspólne przedsięwzięcia. Postawy oparte na uogólnionym zaufaniu wychodzą poza granice bezpośrednich interakcji i kształtują się w odniesieniu do obcych nam osób. Dotyczą zatem osób spoza rodziny, grupy przyjaciół czy znajomych, w przypadku których zaufanie nie ma charakteru uogólnionego, lecz spersonalizowany (Stolle 2002: 397). Przyjmuje się, że zaufanie uogólnione ma podstawy moralne, a więc jest budowane na przekonaniu, że inni podzielają nasze fundamentalne wartości i chcieliby być traktowani przez nas w taki sposób, w jaki my sami życzylibyśmy sobie być traktowanymi przez nich. Pokładanie zaufania w innych nie zakłada tutaj zgodności względem specyficznych, podstawowych kwestii politycznych, ideologicznych czy filozofii życiowych. Przeciwnie, jest wyrazem tolerancji dla różnych idei i dostrzeganiem faktu, że istnieją pewne uniwersalne wartości, które wiążą ludzi ze sobą (Uslaner 2002: 18). Zaufanie to czerpie z ogólnej wiedzy na temat członków społeczeństwa, pobudek, którymi się kierują i wychowania, jakie otrzymali (Durlauf, Fafchamps 2004: 9). Bez uogólnionego zaufania, którym ludzie darzą siebie nawzajem, społeczeństwo uległoby dezintegracji, ponieważ zbyt mało relacji opiera się wyłącznie na tym, co o innych wiemy z pewnością. Niewiele relacji międzyludzkich zdołałoby przetrwać, jeśli zaufanie nie byłoby tak silne, lub nawet silniejsze, od racjonalnych dowodów czy wniosków pochodzących z osobistych obserwacji (Simmel 2005: 178–179).

Zaufanie uogólnione zyskuje szczególne znaczenie w społeczeństwach nowoczesnych, w których podkreśla się wagę konsensu, ideologii pragmatyzmu, potrzebę rozwiązywania problemów, wiedzę technokratyczną, a także umiejętność zarządzania konfliktami. Wszystkie te aspekty składają się na obraz społeczeństwa, u podstaw którego leżą wzajemnie powiązane sieci zaufania – pomiędzy obywatelami, rodzinami, organizacjami wolontarystycznymi, wyznaniem religijnymi, stowarzyszeniami obywatelskimi itp. (Seligman 2000: 14). Istota współczesnych instytucji jest silnie powiązana z zaufaniem do abstrakcyjnych systemów wykorzystujących wiedzę ekspercką. Są to systemy rozległej wiedzy specjalistycznej, które organizują niemal całe otoczenie materialne i społeczne człowieka. Ich przedstawicielami są „profesjonaliści” – lekarze, prawnicy, architekci itd. Poleganie przez laików na systemach eksperckich nie sprowadza się tylko do dbania o swoje bezpieczeństwo w niezależnym uniwersum zdarzeń. Jest kwestią kalkulacji korzyści i ryzyka w sytuacji, w której wiedza ekspercka

nie tylko daje podstawy dla takich kalkulacji, ale faktycznie tworzy (lub odtwarza) owo uniwersum zdarzeń poprzez ciągłe, refleksyjne wdrażanie tej właśnie wiedzy. Dlatego też wiarygodność ekspertów lub ich przedstawicieli oraz zaufanie do nich, staje się istotną cechą współczesnych społeczeństw (Giddens 1990: 27, 83–84).

W tym kontekście instytucje państwowe pośredniczą w generowaniu zaufania (lub jego osłabianiu) między jednostkami. Ufamy innym nie na podstawie wiedzy o nich samych, ale w oparciu o znajomość ograniczeń i oczekiwań, jakie instytucje na nich nakładają (Freitag, Bühlmann 2009: 1544). Wskazuje się kilka mechanizmów, które odpowiadają za zaistnienie tej przyczynowej zależności.

Pierwszym z nich są instytucjonalne sankcje, które oddziałują pod postacią zachęt lub kar. W cywilizowanych społeczeństwach instytucje stojące na straży prawa i porządku mają jedno, szczególnie ważne zadanie: chwycić i karać ludzi, którzy są „zdrajcami”, to znaczy tych, którzy zrywają umowy, kradną, mordują lub podejmują inne niekooperatywne działania, co w oczywisty sposób prowadzi do utraty zaufania. Jeśli uznajemy, że to zadanie jest wykonywane właściwie, to znaczy w sposób efektywny i sprawiedliwy, to jednocześnie jesteśmy skłonni sądzić, że szansa, aby ludzie zaangażowali się w bezprawne działania, jest mała. Jeśli tak, to jest to bardzo dobra przesłanka, aby uznać, że ludzie faktycznie są w stanie powstrzymać się od tego typu działań, a więc są godni zaufania (Brehm, Rahn 1997; Levi 1998; Rothstein 2001). Z drugiej strony, jeśli obniża się skuteczność działania podmiotów egzekwujących przestrzeganie prawa, zmniejsza się również ufność w to, że inni ludzie będą skłonni wypełniać warunki umów. W konsekwencji skutkuje to odstępowaniem od zawierania takich porozumień (Dasgupta 1999: 332).

Skuteczność instytucji nie sprowadza się tylko do możliwości dysponowania szerokim zestawem sankcji, ale przede wszystkim do społecznego przekonania co do ich słuszności i adekwatności. Tak więc, instytucje poza sankcjonowaniem muszą reprezentować pewne wartości, które usprawiedliwiają zasadność podejmowania określonych działań (Cook i in. 2005; Hardin 2002; North 1990).

Instytucje obligują swoich członków do kierowania się cnotą prawdomówności (*truth-telling*), a jednocześnie monitorują i wykrywają odstępstwa od tej normy (intencjonalne w postaci kłamstwa lub nieintencjonalne w postaci pomyłek). Stoją również na straży przestrzegania umów (*promise-keeping*), a więc wywiązywania się ze swoich obietnic. Zobowiązują się do działania uczciwego (*fairness*), bezstronnego i neutralnego, zapewniając wszystkim równość wobec prawa i pełnoprawne uczestnictwo w życiu politycznym. Działają także aktywnie na polu wyrównywania różnic społecznych, które nie są konsekwencją świadomych wyborów, ale strukturalnych ograniczeń prowadzących do nierównego rozkładu szans życiowych. W tym znaczeniu instytucje wzmacniają społeczną solidarność (*solidarity*) (Offe 1999: 74–75).

Jeśli te zasady nie są przestrzegane i obywatele doświadczają niesprawiedliwego traktowania przez biurokratów, z którymi mają kontakt (dyskryminacji, korupcji, nepotyzmu itp.), prawdopodobnie dojdą do przekonania, że skoro ci ludzie nie są godni zaufania, to większości innych ludzi również nie sposób zaufać. Wnioskowanie na podstawie zachowania funkcjonariuszy lokalnej policji, nauczycieli, lekarzy czy innych „strażników” instytucji publicznych, kształtuje przekonanie na temat ogólnych, moralnych standardów społeczeństwa, w którym żyjemy. Jeśli reprezentanci tych instytucji nie przestrzegają zasad uczciwości, to również zwykli ludzie będą skłonni do ich negowania i angażowania się w niemoralne działania (Rothstein, Stolle 2008: 284).

Działania te mogą mieć charakter kalkulacyjny i zmienny, zależny od codziennych zdarzeń i zróżnicowanych kontekstów, w których ludzie wchodzą ze sobą w interakcje (*street-level trust*) (Hardin 1993). Jeśli jednak doświadczenia jednostek upodabniają się, a specyficzne strategie coraz bardziej upowszechniają i uniwersalizują, to zaufanie (lub jego brak) staje się cechą kolektywną, specyficznym wzorem kulturowym (Fukuyama 1995; Offe 1999; Putnam 2008). Brak zaufania na poziomie społecznym może prowadzić do rozpowszechnienia się strategii charakteryzujących się providencjalizmem, korupcją, nadmierną czujnością, pieniactwem, gettoizacją, paternalizacją czy eksternalizacją zaufania (Sztompka 2003: 116–118), a więc takich, w których nie ma miejsca na uogólnione zaufanie.

Drugi mechanizm instytucjonalny, który wzmacnia uogólnione zaufanie, wiąże się z wzmiankowaną wyżej społeczną solidarnością. Jest ona „regulowana” zgodnie z systemem redystrybucji dóbr zorganizowanym wokół zasady uniwersalizmu i dekomodyfikacji. Kiedy wszyscy obywatele w jednakowym stopniu korzystają z praw socjalnych, stają się jednocześnie donatorami i beneficjentami systemu. Tak więc „zdobycze socjalne” przestają być zależne od statusu rynkowego i rozciągają się na całe społeczeństwo (Esping-Andersen 1990: 27). W państwach opiekuńczych wśród obywateli kształtuje się przekonanie, że państwo nie promuje reprezentantów żadnej grupy społecznej i każdy obywatel ma równą szansę zarówno na sukces, jak i na porażkę. Daje to poczucie wspólnoty, wzmacnia społeczną spójność i solidarność (Kumlin, Rothstein 2005; Van Oorschot, Arts 2005; Rothstein, Stolle 2008; Rothstein, Uslaner 2005).

W państwach uniwersalistycznych czy socjaldemokratycznych, których sztandarowym przykładem są kraje skandynawskie (Esping-Andersen 1990) osoby, które partycypują w redystrybucji dóbr na równych prawach, rzadziej są piętnowani jako „odstępcy” żyjący na „garnuszku państwa”. W tej sytuacji nie ma podstaw do stygmatyzowania członków jakiegokolwiek kategorii społecznej, jako tych, którzy „eksploatują system” (Rothstein, Stolle 2003). Wiele badań potwierdza, że w krajach, w których panuje większy egalitaryzm, jest również

wyższy poziom uogólnionego zaufania (Knack, Keefer 1997; Knack, Zak, 2003; Uslaner 2002; Zak, Knack 2001).

Trzeci mechanizm kształtujący przyczynową zależność pomiędzy zaufaniem instytucjonalnym i zaufaniem uogólnionym powiązany jest z demokratycznymi instytucjami państwa. Demokracja sprzyja budowaniu zaufania wśród obywateli, ponieważ wszyscy (przynajmniej w założeniu) podlegają tym samym prawom i obowiązkom oraz mają wspólny interes w utrzymaniu porządku społecznego i stabilności demokratycznej. Chroniąc prawa i wolności obywatelskie, demokratyczny rząd staje się źródłem zinstytucjonalizowanego zaufania (Levi, Stoker 2000: 493). Oczywiście reguły demokratyczne nie są w stanie uwzględnić wszystkich ewentualności, w tym sytuacji kryzysowych. Zawsze istnieje możliwość negocjowania zasadności tych reguł i podważania zbudowanego na nich społecznego konsensu. Tak więc, instytucje są godne zaufania dokładnie w takim stopniu, w jakim istnieją powody, by ufać tym, którzy są zaangażowani w ich obronę, uzasadnianie ich istnienia czy korektę działania. W rzeczywistości zaufanie do instytucji jest konsekwencją zaufania do podmiotów dobrowolnie przestrzegających demokratycznych reguł, jak również do podmiotów, którym powierzono nadzór nad tymi regułami oraz ich egzekwowanie (Offe 1999: 66–67). Dopóki istnieje przyzwolenie na alternację władzy, równoprawne uczestnictwo w procesie politycznym wszystkich grup społecznych, korektę działań państwa poprzez dostarczanie dóbr i usług publicznych w ramach działalności stowarzyszeniowej (Anheier, Seibel 1990), instytucje państwa demokratycznego mogą wzmacniać proces formowania zaufania pomiędzy obywatelami (Delhey, Newton 2005; LaPorta i in. 1997; Muller, Seligson 1994; Rothstein, Stolle 2008). Co ważne, obywatele ci oceniając jakość instytucji na podstawie odpowiedzialności decyzyjnej, efektywności działania, bezstronności stosowanych procedur czy sprawiedliwości redystrybucyjnej, legitymizują zastany ład instytucjonalny (Weatherford 1992).

Proces generowania zaufania wśród obywateli za pośrednictwem instytucji państwa jest złożony i dynamiczny. Można przyjąć, że wypadkową specyfiki instytucjonalnych reguł oraz działań opartych na nich będzie wzrost lub spadek zaufania społecznego.

Próba opisanie tej złożonej zależności określiła cel artykułu. Realizując go uwzględniono zróżnicowane porządki instytucjonalne oraz postawy społeczne obywateli pochodzących z różnych krajów europejskich.

Dane i założenia analityczne

Cel empiryczny artykułu, jakim było opisanie charakteru zależności pomiędzy zaufaniem instytucjonalnym a zaufaniem uogólnionym, zrealizowano wykorzystując dane pochodzące z badań Europejskiego Sondażu Wartości

przeprowadzonych pomiędzy czerwcem 2017 a marcem 2020 roku w 34 krajach (Albanii, Azerbejdżanie, Austrii, Armenii, Bośni i Hercegowinie, Bułgarii, Białorusi, Chorwacji, Czarnogórze, Czechach, Danii, Estonii, Finlandii, Francji, Gruzji, Hiszpanii, Holandii, Islandii, Litwie, Macedonii, Niemczech, Norwegii, Polsce, Portugalii, Rumunii, Rosji, Serbii, Słowacji, Słowenii, Szwecji, Szwajcarii, Węgrzech, Wielkiej Brytanii, Włoszech). Założono, że wyższemu poziomowi zaufania instytucjonalnego towarzyszył będzie wyższy poziom zaufania uogólnionego, niezależnie od indywidualnych cech respondentów i cech kontekstowych (wskaźników krajowych).

W badaniach społecznych najczęściej stosowanym wskaźnikiem uogólnionego zaufania jest pytanie, „czy większości ludzi można ufać, czy też w kontaktach z ludźmi ostrożności nigdy za wiele?”. Pytanie to zostało opracowane przez Elizabeth Noelle-Neumann i użyte po raz pierwszy w roku 1948 w badaniach opinii publicznej powojennych Niemiec. Z kolei wykorzystanie go przez Gabriela A. Almonda i Sidneya Verbę (1963/1989) w ich wpływowej pracy *The Civic Culture*, rozpowszechniło jego użycie w sondażach realizowanych w wielu krajach świata (Zmerli, Newton, Montero 2007: 38–39). Wskaźnik w tej postaci spotyka się obecnie z krytyką ze względu na odmienny od zakładanego sposób interpretacji tego pytania przez respondentów. Dają oni wyraz swojemu zaufaniu w odniesieniu do znaczeniowo różnej od niego ostrożności, podczas gdy ufność nie wyklucza bycia ostrożnym (Glaeser i in. 2000; Karpiński 2016; Lundmark i in. 2016). Przede wszystkim jednak respondenci odpowiadając na to pytanie różnie interpretują to, kogo należy zaliczyć do kategorii innych (obcych) ludzi, a kogo nie (Freitag, Bauer 2016; Reeskens, Hooghe 2008; Sturgis, Smith 2010; Torpe, Lolle 2011).

Biorąc pod uwagę te kontrowersje w analizie stanowiącej podstawę niniejszego artykułu zdecydowano się wykorzystać alternatywny wskaźnik (zob. Newton, Zmerli 2011) oparty na pytaniach o stopień zaufania do ludzi: 1) których się nie zna, 2) którzy są innego wyznania i 3) którzy są innej narodowości. Na pytania te można było udzielić czterech odpowiedzi: „całkowicie ufam”, „raczej ufam”, „raczej nie ufam” i „w ogóle nie ufam”. Uzasadnieniem dla wyboru wskaźnika w tej postaci była zakładana wysoka trafność pytań (dotyczących ludzi obcych, spoza najbliższego kręgu znajomych) oraz wyniki analizy, świadczące o jego wysokiej rzetelności ($\alpha=0,528\div 0,865$, $\bar{x}=0,807$)¹. Ostateczna wersja wskaźnika przyjęła wartość średniej arytmetycznej z sumy wartości uzyskanych na trzech pytaniach i mieściła się w zakresie 1–4.

Problem z operacjonalizacją zaufania instytucjonalnego (lub politycznego) wiąże się z tym, że jego wskaźnik konstruuje się na zagregowanych ocenach

¹ Tylko w przypadku jednego kraju – Albanii, wartość współczynnika Alfa Cronbacha była niższa niż 0,6. Wartości dla wszystkich pozostałych krajów były większe od 0,7.

zaufania do instytucji, które powołane są do realizacji różnych celów – z jednej strony *stricte* politycznych, z drugiej typowo społecznych (Rothstein 2000). Przykładem są wskaźniki łączące w różnych konfiguracjach zaufanie do parlamentu, rządu, partii politycznych, polityków, wymiaru sprawiedliwości, służby cywilnej, policji, prawa, Parlamentu Europejskiego czy Organizacji Narodów Zjednoczonych (Letki 2006; Newton, Zmerli 2011, van Oorschot, Arts, Gellisen 2006; Zmerli, Newton 2008). Tymczasem zaufanie instytucjonalne jest wielowymiarowe.

Za Bo Rothsteinem i Dietlindem Stollem (2008: 283) w systemie politycznym można wyróżnić instytucje reprezentacyjne oraz implementacyjne. W przypadku tych pierwszych obywatele wpływają na ich kształt poprzez wyrażanie swoich preferencji w procesie wyborczym. Zaufanie do instytucji reprezentacyjnych kształtowane jest przez podziały oparte na afiliacjach politycznych. Jak podkreślają wspomniani autorzy, zwolennicy danej opcji politycznej, reprezentowanej przez członków partii, frakcji parlamentarnych czy rządu, będą deklarować względem nich większe zaufanie, jeśli przedstawiciele tych instytucji będą konsekwentnie trwać na swoich ideologicznych stanowiskach. W odniesieniu do instytucji drugiej kategorii obywatele są odbiorcami/klientami polityki publicznej. Instytucje, które ją realizują, mają z założenia kierować się zasadą bezstronności, równości wobec prawa, równości szans i poszanowania praw człowieka. Jeśli instytucje działają zgodnie z tymi ideałami, obywatele mają powód, aby im zaufać.

Kierując się tymi wytycznymi w analizie uwzględniono zaufanie instytucjonalne w dwóch postaciach: zaufania do instytucji reprezentacyjnych i zaufania do instytucji implementacyjnych. Empirycznym potwierdzeniem zasadności tego wyboru były wyniki analizy głównych składowych, do której włączono oceny zaufania względem różnych podmiotów instytucjonalnych². Wyróżnione na jej podstawie wymiary (składowe) charakteryzowały się wysoką rzetelnością. W wymiarze instytucji reprezentacyjnych znalazły się zmienne określające zaufanie do parlamentu, partii politycznych i rządu ($\alpha=0,608\div 0,875$, $\bar{x}=0,80$), a w wymiarze instytucji implementacyjnych, oceny zaufania do szkolnictwa, policji, urzędów administracji państwowej, systemu ubezpieczeń społecznych, służby zdrowia i sądownictwa ($\alpha=0,723\div 0,893$, $\bar{x}=0,806$). Podobnie jak

² Do analizy głównych składowych z rotacją Varimax i normalizacją Kaisera ($KMO=0,929$) włączono również zmienne określające poziom zaufania do podmiotów, które ostatecznie nie znalazły się w dwóch kluczowych wymiarach, ze względu na to, że tworzyły odrębne składowe (zaufanie do Kościoła, wojska oraz zaufanie do Unii Europejskiej i Organizacji Narodów Zjednoczonych), albo bardzo słabo korelowały z dwoma kluczowymi wymiarami (zaufanie do związków zawodowych, największych firm, organizacji ekologicznych) lub też nie znajdowały teoretycznego uzasadnienia, aby włączyć je do analizy zaufania instytucjonalnego (zaufanie do prasy oraz mediów społecznościowych).

w przypadku zaufania uogólnionego, wskaźniki zaufania reprezentacyjnego i implementacyjnego przyjęły wartości średniej arytmetycznej z sumy wartości otrzymanych odpowiednio na sześciu oraz trzech pytaniach i zawierały się w przedziale 1–4.

Realizując główny cel empiryczny poddano weryfikacji hipotezy o istnieniu pozytywnej zależności pomiędzy: a) zaufaniem do instytucji reprezentacyjnych i b) zaufaniem do instytucji implementacyjnych a uogólnionym zaufaniem w krajach europejskich.

Do analizy włączono również zmienne kontrolne, które odnosiły się do różnych, uznawanych przez badaczy za istotne, źródeł zaufania uogólnionego (Delhey, Newton 2003).

Pierwszą grupę zmiennych uwzględnionych w analizie tworzyły cechy osobowościowe. W badaniach zaufania podkreśla się rolę rodziny i procesów socjalizacyjnych, w których zaufanie (lub jego brak) staje się jednym z podstawowych elementów kształtującej się osobowości. Ufność dziecka zależy od relacji z matką, które powinny tworzyć się poprzez dążenie do zaspokojenia podstawowych potrzeb dziecka, ale przede wszystkim w oparciu o wiarygodność matki w oczach dziecka (Erikson 1977: 224). Brak zaufania we wczesnej fazie rozwoju prowadzi do uformowania się podejrzliwej natury w tym również do uprzedzeń wobec grup mniejszościowych (Allport 1961: 79). Podobnie optymizm czy kontrola własnego życia kształtowane w relacjach z rodzicami są ważniejsze dla uogólnionego zaufania niż codzienne doświadczenia (Uslaner 2002: 21). W tym wymiarze do analizy włączono zmienną wskazującą na stopień „kontroli, w jaki można układać sobie życie”, opartą na 10-stopniowej skali z przeciwstawnymi biegunami opisanymi jako „w ogóle nie mam wpływu” i „w bardzo dużym stopniu mam wpływ”. Druga zmienna reprezentowała „wrażliwość społeczną” jako pewien element rysu osobowościowego pod postacią troski o innych. Utworzono ją poprzez zagregowanie odpowiedzi na pytania o to, w jakim stopniu badanego obchodzą warunki życia starszych ludzi, bezrobotnych oraz chorych i niepełnosprawnych. Na pytania te można było udzielić 5 odpowiedzi: wcale, w niewielkim stopniu, do pewnego stopnia, w dużym stopniu, w bardzo dużym stopniu. Wskaźnik przygotowany na tych trzech zmiennych (jako średnia) charakteryzował się wysoką rzetelnością we wszystkich badanych krajach ($\alpha=0,705\div 0,903$, $\bar{x}=0,802$).

W drugiej grupie zmiennych znalazły się cechy demograficzno-społeczne, które w wielu badaniach identyfikuje się jako istotne predyktory uogólnionego zaufania. Są nimi: wykształcenie (Brehm, Rahn 1997; Helliwell, Putnam 2007; Inglehart 1999; Knack, Zak 2003), status ekonomiczny (Orren 1997; Whiteley 1999), wiek (Alesina, La Ferrara 2000; Glaeser i in. 2000), wyznanie religijne (Inglehart 1999; Uslaner 2002; Whiteley 1999). Cechy te uzupełnia ocena zadowolenia z życia (Inglehart 1999; Patterson 1999), jako ich pochodna, a zarazem

wypadkowa zdarzeń w dorosłym życiu. Wykorzystując te ustalenia do analizy włączono: wiek w latach, wykształcenie (8 poziomów, od nieukończonego podstawowego do stopnia doktora), status zawodowy (pracujący: ponad 30 godzin tygodniowo, mniej niż 30 godzin tygodniowo, samozatrudnieni oraz niepracujący: renciści/emeryci, zajmujący się domem, uczniowie/studenci, bezrobotni, niepełnosprawni i inni), wyznanie religijne (katolicy, protestanci, muzułmanie, prawosławni, inne wyznanie, niewierzący), płeć oraz zadowolenie z życia (10-punktowa skala z przeciwstawnymi kategoriami „niezadowolony/a”, „zadowolony/a”).

W trzeciej grupie ujęto zmienne związane z relacjami społecznymi. Kierowano się tutaj przesłanką, że zaufanie uogólnione zależy nie tylko od indywidualnych cech i predyspozycji jednostek, ale jest także konsekwencją uczestnictwa w nieformalnych lub sformalizowanych sieciach społecznych (Fukuyama 2003; Inglehart 1997; Lin 2004; Paxton 1999; Putnam i in. 1993; Woolcock 1998).

Sieci nieformalne, rodzinne czy przyjacielskie są w stanie udzielać danemu aktorowi wsparcia, które w sposób uświadomiony lub nieuświadomiony wpływa na jego dobrostan w wymiarze subiektywnym lub obiektywnym. Wielu autorów podkreśla istnienie tej przyczynowej zależności – dobrostanu (*well-being*) od wsparcia społecznego (House 1981; Leavy 1983; Turner 1983). Pomaga ono np. zmniejszyć intensywność reakcji fizjologicznych na stresory, skłaniać ludzi do konstruktywnej oceny trudnych zdarzeń, wpływać na zdolność przywracania równowagi psychospołecznej w obliczu zagrożeń. Procesy te pod postacią kapitału emocjonalnego (Lin 2004) wpływają na zdrowie, poczucie szczęścia, zadowolenie z życia i decydują o charakterze relacji z innymi. Z drugiej jednak strony, zamknięcie w grupach homogenicznych o silnych więziach społecznych (rodzinnych czy sąsiedzkich), może skutkować „amoralnym familizmem” (Banfield 1958), który prowadzi do wykluczenia outsiderów, nieuzasadnionych roszczeń wobec członków grupy własnej, ograniczenia wolności, zaniżania oczekiwań (równania w dół), kształtowania uprzedzeń wobec grup zewnętrznych i unikania kooperacji z ich członkami (Field 2008: 82–83; Misztal 1996: 133–135; Portes 1998; Rose 1994).

Biorąc pod uwagę tę potencjalną dwukierunkowość oddziaływania nieformalnych sieci społecznych, do analizy włączono trzy zmienne określające charakter relacji z osobami bliskimi: rodziną, przyjaciółmi i sąsiadami. Pierwszą z nich było zaufanie do rodziny, mierzone za pomocą takiej samej, 4-stopniowej skali, jaką wykorzystano do pomiaru uogólnionego zaufania. Druga zmienna wskazywała na to, „jak ważni w życiu badanego są przyjaciele i znajomi” (4-stopniowa skala z odpowiedziami „w ogóle nieważni”, „raczej nieważni”, „raczej ważni” i „bardzo ważni”). Trzecia zmienna oparta została na pytaniu o to, „w jakim stopniu obchodzą badanego warunki życia, w jakich żyją ludzie z sąsiedztwa” (5-stopniowa skala z odpowiedziami: wcale,

w niewielkim stopniu, tylko do pewnego stopnia, w dużym stopniu, w bardzo dużym stopniu).

Podobne kontrowersje, co do oddziaływania sieci nieformalnych w procesie kształtowania zaufania, budzi założenie o zdolności generowania uogólnionego zaufania w sformalizowanych grupach społecznych. Wskazuje się, że działalność stowarzyszeniowa pozwala zwykłym ludziom uczyć się szacunku do siebie, pogłębiać i wzmacniać grupową tożsamość, nabywać kompetencje społeczne, poznawać wartość kooperacji i cnót obywatelskich, doceniać wartość reputacji (Braun 2014; Evans, Boyte 1986: 17; Gutmann 1998: 4), co w konsekwencji skutkuje wzrostem zaufania do innych. Dyskusyjny pozostaje jednak kierunek przyczynowości pomiędzy aktywnością organizacyjną a uogólnionym zaufaniem. W tym aspekcie podkreśla się, że większą skłonnością do podjęcia działań na rzecz innych charakteryzują się osoby bardziej ufne (Brehm, Rahn 1997; Bjørnskov 2008; Claibourn, Martin 2000; Sønderskov 2011; Stolle 2001; Uslaner 2002). Nawet jeśli stowarzyszenia pełnią swoistą rolę generatorów zaufania, nie wszystkie odznaczają się podobnym potencjałem (Paxton 2002; Stolle, Rochon 1999; Uslaner 2002) i stąd częsty brak empirycznych dowodów na istnienie takiej zależności (Knack, Keefer 1997; Newton 2001; Torcal, Montero 1999; Whiteley 1999).

Wobec tych niejednoznaczności w analizie zdecydowano się odwołać do konkluzji Stephena Knacka i Philipa Keefera (1997: 1272–1273; Knack 2003), iż organizacje dobrowolne można podzielić na dwa typy: olsonowski i putnamowski. Członkowie tych organizacji różnią się poziomem uogólnionego zaufania (Degli Antoni, Grimalda 2016). Celem grup typu olsonowskiego jest przede wszystkim przechwytywanie (przekierowywanie) zasobów społecznych na rzecz własnych członków. Co więcej, Olson podkreślał (1965: 60–61), że trudno mówić o jakimś wspólnotowym duchu w obrębie takiej grupy, ponieważ jednostki działające kolektywnie dokonują ciągłej, indywidualnej kalkulacji potencjalnych korzyści i strat. Rachunek zysków i strat odnosi się nie tylko do bodźców ekonomicznych. Skutecznymi zachętami do działania mogą być również bodźce społeczne, takie jak prestiż, szacunek, przyjaźń, ale również inne: erotyczne, psychologiczne czy moralne, które działają podobnie jak bodźce pieniężne. Do tego typu organizacji zaliczyć można partie i grupy polityczne, organizacje lobbujące, związki zawodowe czy korporacje zawodowe. Natomiast w grupach typu putnamowskiego dochodzi do zaszczerpienia w jednostkach nawyku współpracy, poczucia solidarności i ducha wspólnotowości. Uczestnictwo w organizacjach obywatelskich tego rodzaju wzmacnia umiejętność współdziałania, jak również kształtuje poczucie odpowiedzialności za wspólne przedsięwzięcia i daje możliwość uzgadniania i artykulacji wspólnych interesów (Putnam i in. 1993: 89–90). Ten typ organizacji reprezentują stowarzyszenia edukacyjne, artystyczne lub kulturalne, organizacje religijne lub kościelne.

W analizie typologia ta znalazła odzwierciedlenie pod postacią czterech zmiennych binarnych (0–1), wskazujących przynależność do organizacji: 1) typu putnamowskiego (organizacje zajmujące się nauką, sztuką, muzyką, kulturą, ochroną środowiska, ekologią i prawami zwierząt, sportem, rekreacją, pomocą charytatywną i humanitarną oraz grupy samopomocowe i wsparcia), 2) organizacji typu olsonowskiego (związki zawodowe, partie lub stowarzyszenia polityczne, stowarzyszenia zawodowe, organizacje konsumenckie), 3) organizacji religijnych lub kościelnych, oraz 4) innych. Uzasadniając wyłączenie organizacji religijnych i kościelnych z typu putnamowskiego można przyjąć, że organizacje te mają charakter ekskluzywny, a ich członkowie powiązani jedną, dominującą cechą mogą wykazywać nieufność wobec grup zewnętrznych. Rozróżnienie to stosowane jest również przez badaczy Instytutu *Quality of Governance*, którzy opracowują dane porównawcze na temat jakości rządów w różnych krajach świata (Teorell i in. 2021). Obok zmiennych wskazujących członkostwo organizacyjne do analizy włączono również zmienną binarną, która dodatkowo dzieliła członków organizacji na aktywnych i nieaktywnych (podejmujących działalność w ciągu ostatnich 6 miesięcy).

W czwartej grupie znalazły się zmienne kontekstowe pod postacią wskaźników krajowych. Odzwierciedlały one jakość procesów politycznych i społecznych zachodzących w obrębie poszczególnych państw, które jak wskazano wcześniej, można powiązać z uogólnionym zaufaniem. Dotyczyły trzech wymiarów instytucjonalnej aktywności państwa: 1) zapewniania bezpieczeństwa obywatelom oraz przestrzeganiu przez reprezentantów instytucji zasad uczciwości, 2) działania opartego na zasadach uniwersalistycznych i równościowych, 3) przestrzegania zasad demokratycznych. Pierwszy wymiar reprezentował wskaźnik bezpieczeństwa i ochrony (*societal safety and security*)³ będący składową światowego indeksu pokoju (Institute for Economics & Peace 2018) oraz wskaźnik percepcji korupcji (*the bayesian corruption index*)⁴ (BCI 2018).

³ Wskaźnik ten uwzględnia takie zjawiska społeczne jak: postrzegany poziom przestępczości w społeczeństwie, odsetek uchodźców i osób przesiedlonych, niestabilność polityczną, skalę terroru politycznego, wpływ terroryzmu, liczbę zabójstw na 100 tys. mieszkańców, poziom przestępczości z użyciem przemocy, prawdopodobieństwo gwałtownych demonstracji, liczbę osób osadzonych w więzieniach na 100 tys. mieszkańców, liczbę funkcjonariuszy bezpieczeństwa wewnętrznego i policji na 100 tys. mieszkańców. Wzrost wartości wskaźnika oznacza malejący poziom bezpieczeństwa.

⁴ Należy podkreślić, że wskaźnik BCI jest złożoną miarą postrzeganego, ogólnego poziomu korupcji, a nie rzeczywistych praktyk korupcyjnych. Biorąc pod uwagę ukryty charakter korupcji bezpośrednie miary są trudne do uzyskania lub z natury wadliwe (np. liczba wyroków skazujących za korupcję). Wskaźnik ten łączy opinie mieszkańców danego kraju na temat poziomu korupcji, jak również opinie reprezentantów firm, organizacji pozarządowych oraz urzędników pracujących zarówno w organizacjach rządowych, jak i pozarządowych. Wskaźnik BCI jest alternatywą dla dwóch innych wskaźników percepcji korupcji: *Corruption Perception Index*

Drugi wymiar reprezentowany był przez indeks Giniego⁵ (World Bank 2018) oraz wskaźnik rozwoju społecznego (UNDP 2018)⁶. W przypadku trzeciego wymiaru wykorzystano indeks demokratyzacji (EIU 2019)⁷ stosowany dla opisu stanu demokracji w poszczególnych państwach świata. Dodatkowo, do analizy włączono wskaźnik frakcjonalizacji etnicznej i religijnej⁸ (Teorell i in. 2021). Założono tutaj, że zróżnicowanie etniczne i religijne w społeczeństwie może sprzyjać pojawieniu się konfliktów społecznych, które zwrótnie kształtują zaufanie do innych. Heterogeniczność bazy społecznej stawia przed instytucjami zadanie rozwiązywania sprzecznych interesów, co może wpływać na ocenę ich efektywności i wiarygodności. Wszystkie wskaźniki poziomu makro wprowadzono do modelu w postaci standaryzowanej.

Wyniki

Ze względu na hierarchiczną strukturę danych w zbiorze EVS (dane indywidualne są zagnieżdżone na poziomie poszczególnych państw) analizę przeprowadzono wykorzystując hierarchiczne modelowanie liniowe. Inaczej pisząc, przyjęto założenie, że dane indywidualne nie są niezależne (co jest wymogiem przy stosowaniu klasycznych modeli regresji), ale są warunkowane przynależnością respondentów do różnych grup, tutaj: krajów (zob. Hox 2010; Nezlek 2007). Tak więc, modele hierarchiczne pozwoliły oszacować, czy i w jakim stopniu wariację w obrębie uogólnionego zaufania można wyjaśnić za pomocą

publikowanego przez *Transparency International* oraz *Worldwide Governance Indicators* publikowanego przez Bank Światowy. W przypadku tego pierwszego można spotkać się z zarzutem, że jest on narzędziem politycznym, a nie naukowym (zob. Makowski 2008). W przeciwieństwie do obu miar, wskaźnik BCI konstruowany jest na podstawie danych źródłowych nie poddawanych imputacji ex ante, uśredniania czy innych korekt. Rosnące wartości wskaźnika wskazują na zwiększający się poziom percepcji korupcji.

⁵ Indeks ten jest miarą nierówności dochodowych w społeczeństwie. Wyższe wartości oznaczają wyższy poziom zróżnicowania dochodowego.

⁶ Wskaźnik HDI pokazuje poziom rozwoju społeczno-gospodarczego uwzględniając trzy sfery życia społecznego: zdrowia, edukacji oraz dobrobytu. Im wyższa wartość, tym większy poziom rozwoju.

⁷ Indeks DI oparty jest na 60 wskaźnikach ujętych w 5 kategoriach: proces wyborczy i pluralizm, swobody obywatelskie, funkcjonowanie rządu, partycypacja polityczna oraz kultura polityczna. Większe wartości wskaźnika oznaczają wyższy poziom demokratyzacji.

⁸ Frakcjonalizacja rozumiana jest jako prawdopodobieństwo, że dwie losowo wybrane osoby z danego kraju nie będą miały wspólnej cechy (tutaj: nie będą miały tego samego pochodzenia etnicznego lub nie będą tego samego wyznania religijnego). Im wyższa wartość wskaźnika, tym mniejsze prawdopodobieństwo (zob. Alesina i in. 2003).

różnic na poziomie indywidualnym (zarówno w odniesieniu do zmiennych niezależnych, jak i kontrolnych), oraz na poziomie krajowym.

Przed przystąpieniem do konstruowania modeli przeprowadzona została analiza eksploracyjna pokazująca różnice w poziomie zaufania uogólnionego oraz instytucjonalnego (reprezentacyjnego i implementacyjnego) w badanych krajach (wybrane statystyki opisowe pozostałych zmiennych znajdują się tabeli 1A w aneksie). Trzy rodzaje zaufania mierzono na 4-punktowej skali (1–4) i w każdym kraju oceny na tych trzech wymiarach pokryły całe continuum (za wyjątkiem Islandii i Szwecji, gdzie oceny zaufania implementacyjnego rozpoczynały się od wartości 1,33). Na poziomie krajowym wartości zagregowane mieściły się w przedziałach: $1,87 \div 3,08$ ($\bar{x}=2,45$) dla zaufania uogólnionego, $1,45 \div 2,77$ ($\bar{x}=2,08$) dla zaufania reprezentacyjnego i $2,09 \div 3,01$ ($\bar{x}=2,59$) dla zaufania implementacyjnego. Zarówno na poziomie indywidualnym, jak i krajowym korelacje pomiędzy zaufaniem uogólnionym a zaufaniem reprezentacyjnym (odpowiednio $r=0,211$, $p<0,01$ i $r=0,404$, $p<0,05$) i implementacyjnym ($r=0,237$, $p<0,01$ i $r=0,634$, $p<0,01$) były istotne statystycznie.

W oparciu o sumę wartości średnich z tych trzech miar powstał ranking zaufania (zakres wartości w przedziale $1,92 \div 2,84$, $\bar{x}=2,37$), uzupełniony wynikami hierarchicznej analizy skupień, pokazującej istnienie na poziomie europejskim specyficznych „klastrow zaufania”⁹. Wyróżniono pięć takich klastrow. W klastrze pierwszym i drugim znalazły się kraje Europy Zachodniej (wyjątkiem była tutaj Estonia), z dominującą pozycją krajów skandynawskich. Specyficzny klaster trzeci reprezentowany był tylko przez jeden kraj: Azerbejdżan. Specyfika tego kraju polegała na tym, że odznaczał się on relatywnie wysokim poziomem zaufania instytucjonalnego (w obu wymiarach) i niskim poziomem zaufania uogólnionego. Skupienie czwarte i piąte tworzyły kraje Europy Środkowej i Wschodniej (wyjątek stanowiły tutaj Włochy) (tabela 1).

Różnice w poziomie zaufania uogólnionego oraz zaufania do instytucji reprezentacyjnych i implementacyjnych w poszczególnych krajach, a także istotne korelacje pomiędzy zaufaniem uogólnionym i zaufaniem instytucjonalnym, uzasadniały celowość wykonania analizy, w której zaufanie instytucjonalne testowano jako determinantę zaufania uogólnionego.

⁹ Hierarchiczną analizę skupień uwzględniającą 3 rodzaje zaufania przeprowadzono z wykorzystaniem metody Warda jako metody aglomeracji i kwadratowej odległości euklidesowej, jako miary odległości. Jako punkt odniesienia dla interpretacji otrzymanych połączeń, przyjęto odległość o wartości nie większej niż 3.

Tabela 1. Ranking zaufania w krajach europejskich z podziałem na „klastry zaufania”
 (wartości średnie)

Kraj	Zaufanie uogólnione	Zaufanie do inst. reprezentacyjnych	Zaufanie do inst. implementacyjnych	Średnia	Klastrer zaufania
Norwegia	2,9	2,6	3,01	2,84	I
Szwecja	3,08	2,5	2,87	2,82	I
Dania	3,03	2,33	2,91	2,76	I
Finlandia	2,84	2,29	3,01	2,71	I
Szwajcaria	2,73	2,49	2,84	2,69	I
Holandia	2,95	2,31	2,71	2,66	I
Islandia	2,91	2,16	2,82	2,63	I
Wielka Brytania	2,79	2,11	2,78	2,56	I
Austria	2,49	2,28	2,9	2,56	II
Azerbejdżan	1,87	2,77	2,83	2,49	III
Estonia	2,5	2,14	2,79	2,48	II
Niemcy	2,51	2,17	2,69	2,46	II
Francja	2,58	1,96	2,8	2,45	II
Hiszpania	2,61	1,97	2,73	2,44	II
Białoruś	2,27	2,37	2,63	2,42	IV
Portugalia	2,48	2,07	2,72	2,42	II
Węgry	2,53	2,06	2,49	2,36	IV
Rosja	2,18	2,3	2,58	2,35	IV
Słowacja	2,32	2,11	2,49	2,31	IV
Czarnogóra	2,4	2,16	2,35	2,30	IV
Włochy	2,39	1,96	2,55	2,30	IV
Litwa	2,2	2,12	2,56	2,29	IV
Gruzja	2,22	2,02	2,53	2,26	IV
Czechy	2,36	1,79	2,46	2,20	V
Polska	2,33	1,84	2,43	2,20	V
Macedonia	2,3	1,87	2,32	2,16	V
Słowenia	2,2	1,81	2,42	2,14	V
Armenia	2,12	1,98	2,32	2,14	V
Bośnia i Hercegowina	2,29	1,71	2,32	2,11	V
Serbia	2,2	1,84	2,21	2,08	V
Bułgaria	2,24	1,84	2,09	2,06	V
Rumunia	2,01	1,74	2,42	2,06	V
Chorwacja	2,52	1,49	2,15	2,05	V
Albania	2,02	1,45	2,29	1,92	V

Źródło: opracowanie na podstawie Europejskiego Sondażu Wartości 2017

Próbując potwierdzić hipotezę o istnieniu tej zależności oraz starając się zidentyfikować inne determinanty uogólnionego zaufania, skonstruowano trzy modele hierarchiczne.

Pierwszy model uwzględniał efekty stałe predyktorów poziomu indywidualnego i krajowego oraz losowy charakter wyrazu wolnego. Innymi słowy model szacował wartości współczynników regresji (stałe) oraz wartość oczekiwaną wyrazu wolnego (różną dla różnych krajów). W praktyce oznacza to wyznaczenie linii regresji dla każdego kraju z osobna, które mają takie samo nachylenie (stałe współczynniki regresji), ale przecinają oś y (reprezentującą zmienną zależną) w różnych punktach (losowy wyraz wolny). W modelu drugim dopuszczono losowość współczynników regresji dla zaufania instytucjonalnego zarówno w wymiarze reprezentacyjnym, jak i implementacyjnym. Przyjęto bowiem, że siły związku pomiędzy zmienną wyjaśnianą (zaufanie uogólnione) a zmiennymi wyjaśniającymi (zaufanie instytucjonalne w dwóch wymiarach) nie są takie same, ale zależne od przynależności respondentów do różnych krajów. W praktyce oznacza to, że linie regresji dla każdego kraju mogą mieć różne nachylenie, świadczące o różnicach w sile korelacji (ale także i kierunkach zależności) pomiędzy zaufaniem uogólnionym a zaufaniem reprezentacyjnym i implementacyjnym. W modelu trzecim testowano efekt interakcji pomiędzy dwiema zmiennymi niezależnymi a zmiennymi kontekstowymi. Starano się wyjaśnić wariancję parametrów regresji, odpowiadając na pytanie, czy zmienne kontekstowe są moderatorami obserwowanych zależności pomiędzy zaufaniem instytucjonalnym a uogólnionym. Rezultaty analizy przedstawiono w tabeli 2.

Tabela 2. Oszacowania zmiennych indywidualnych i kontekstowych na uogólnione zaufanie: hierarchiczne modele regresji

Zmienne	Model 1		Model 2		Model 3		
	Wartość estymatora	SE	Wartość estymatora	SE	Wartość estymatora	SE	
	Efekty stałe						
Wyraz wolny	0,555*	0,055	0,556*	0,051	0,553*	0,049	
Zmienne niezależne	zaufanie do instytucji reprezentacyjnych	0,084*	0,006	0,086*	0,012	0,086*	0,012
	zaufanie do instytucji implementacyjnych	0,045*	0,007	0,048*	0,012	0,050*	0,010
Cechy osobowości	kontrola życia	0,010*	0,002	0,009*	0,002	0,009*	0,002
	wrażliwość	0,052*	0,004	0,053*	0,004	0,053*	0,004

Status społeczny i zadowolenie z życia	wiek	0,003*	0,000	0,003*	0,000	0,003*	0,000	
	wykształcenie	0,039*	0,002	0,037*	0,002	0,037*	0,002	
	status zawodowy (ref. praca >30h/tyg.)	<30 h/tyg.	0,033*	0,012	0,034*	0,012	0,034*	0,012
		samo zatrudniony	0,018	0,012	0,019	0,012	0,019	0,012
		renta/emerytura	-0,016	0,010	-0,015	0,010	-0,015	0,010
		zajmujący się domem	-0,021	0,014	-0,018	0,014	-0,018	0,014
		uczniowie/studenci	0,088*	0,014	0,083*	0,014	0,083*	0,014
		bezrobotni	-0,011	0,011	-0,012	0,011	-0,012	0,011
		niepełnosprawni	-0,014	0,023	-0,010	0,023	-0,010	0,023
	wyznanie religijne (ref. niewierzący)	inni	-0,031	0,033	-0,026	0,033	-0,026	0,033
		katolicy	-0,008	0,009	-0,006	0,009	-0,006	0,009
		protestanci	0,015	0,011	0,013	0,011	0,013	0,011
		muzułmanie	0,016	0,016	0,022	0,016	0,023	0,016
		prawosławni	-0,048*	0,013	-0,047*	0,013	-0,046*	0,013
	inne wyznanie	0,047**	0,023	0,046**	0,023	0,046**	0,023	
zadowolenie z życia	0,015*	0,002	0,015*	0,002	0,015*	0,002		
Relacje społeczne	zaufanie do rodziny	0,120*	0,007	0,119*	0,007	0,119*	0,007	
	przyjaciele	0,106*	0,005	0,104*	0,005	0,104*	0,005	
	sąsiedzi	0,027*	0,003	0,027*	0,003	0,027*	0,003	
	organizacja typu putnamowskiego (ref. nie należy)	0,048*	0,007	0,045*	0,007	0,045*	0,007	
	organizacja religijna (ref. nie należy)	0,019**	0,009	0,017**	0,008	0,017**	0,008	
	organizacja typu olsonowskiego (ref. nie należy)	0,036*	0,008	0,037*	0,008	0,037*	0,008	
	działalność w organizacji (ref. nie działa)	0,062*	0,007	0,060*	0,007	0,060*	0,007	
Interakcje	zaufanie implementacyjne*bezpieczeństwo i ochrona					0,068**	0,027	
	zaufanie implementacyjne*GINI					-0,038*	0,013	
	zaufanie implementacyjne*demokratyzacja					0,096*	0,025	
Efekty losowe								
Wariancja na poziomie indywidualnym	0,335*	0,002	0,332*	0,002	0,332*	0,002		
Wariancja na poziomie grupowym	0,059*	0,015	0,043*	0,012	0,039*	0,011		
Wariancja grupowych współczynników dla zmiennej zaufanie do instytucji reprezentacyjnych			0,004*	0,001	0,004*	0,001		
Wariancja grupowych współczynników dla zmiennej zaufanie do instytucji implementacyjnych			0,004*	0,001	0,001**	0,0007		
-2 Restricted Log Likelihood	75746,86		75496,39		75480,65			

Uwaga: * dla $p < 0,01$, ** dla $p < 0,05$

Źródło: opracowanie na podstawie Europejskiego Sondażu Wartości 2017

Konstrukcję modeli poprzedziła analiza rozkładu wariancji zmiennej zależnej. Testowano zasadność założenia, że struktura danych ma charakter hierarchiczny. W tym celu dla zmiennej zależnej utworzony został tzw. model zerowy i obliczony współczynnik korelacji wewnątrzklasowej (*intraclass correlation coefficient, ICC*) (zob. Hox 2010). Współczynnik ten informuje, jaki jest udział wariancji międzygrupowej w całkowitej wariancji objaśnianej zmiennej, czyli o ile bardziej pod względem uogólnionego zaufania mieszkańcy danego kraju podobni są do siebie nawzajem aniżeli do mieszkańców innych krajów. Wartość współczynnika ICC wyniosła 0,204 co oznacza, że ponad 20% zmienności w obrębie uogólnionego zaufania wynika z faktu pochodzenia respondentów z różnych krajów. Wynik ten potwierdzał sensowność zastosowania analizy hierarchicznej.

W trakcie budowy modelu 1 predyktory wprowadzane były stopniowo wykorzystując wyróżnione kategorie i ostatecznie pozostawiono w nim tylko te, które były istotne statystycznie (zob. Heck i in. 2014).

Głównym celem analitycznym była weryfikacja hipotez o pozytywnej zależności pomiędzy: a) zaufaniem reprezentacyjnym oraz b) zaufaniem implementacyjnym a zaufaniem uogólnionym. W przypadku zmiennych niezależnych: zaufania do instytucji reprezentacyjnych i do instytucji implementacyjnych, oba predyktory okazały się istotne statystycznie. Obserwowane zależności miały charakter pozytywny, co oznacza, że w krajach o wyższym poziomie zaufania zarówno reprezentacyjnego, a także implementacyjnego, przy kontroli pozostałych zmiennych, wyższy był również poziom zaufania uogólnionego. Tym samym hipotezy zostały zweryfikowane pozytywnie.

W grupie zmiennych osobowościowych zarówno umiejętność kontroli własnego życia, jak i wrażliwość społeczna były istotnie skorelowane z zaufaniem uogólnionym. Osoby o silniejszej kontroli nad własnym życiem oraz osoby bardziej wrażliwe na los osób narażonych na wykluczenie społeczne, charakteryzowały się wyższym poziomem zaufania uogólnionego.

W grupie zmiennych statutowych, uzupełnionych oceną zadowolenia z życia, jedynie zmienna płeć nie była istotnym predyktorem uogólnionego zaufania i dlatego nie ujęto jej w modelu. Pozostałe zmienne charakteryzowały się statystyczną istotnością. I tak, zaufanie uogólnione rosło wraz z wiekiem oraz wykształceniem. W przypadku statusu zawodowego, pracujący krócej niż 30 godzin w tygodniu oraz uczniowie/studenci, odznaczali się większym zaufaniem uogólnionym w porównaniu z kategorią referencyjną (pracującymi powyżej 30 godzin tygodniowo). Inne kategorie statusu zawodowego nie różniły się istotnie od kategorii odniesienia. Biorąc pod uwagę wyznanie religijne, jedynie wyznawcy religii prawosławnej różnili się istotnie od kategorii referencyjnej, którą stanowiły osoby niewierzące. Prawosławni charakteryzowali się istotnie niższym zaufaniem uogólnionym. Istotnym predyktorem była również satysfakcja

życiowa. Osoby bardziej zadowolone z życia deklarywały również wyższy poziom uogólnionego zaufania.

Wszystkie zmienne z kategorii „relacje społeczne” były istotnymi predyktorami uogólnionego zaufania, zarówno te, które dotyczyły relacji nieformalnych, jak i sformalizowanych. Zaufanie do członków rodziny, rola przyjaciół w życiu oraz zainteresowanie warunkami życia sąsiadów, okazały się istotnymi predyktorami uogólnionego zaufania. Osoby mocniej ufające swojej rodzinie, silniej podkreślające wagę przyjaźni w życiu oraz bardziej zainteresowane życiem sąsiedzkiem, odznaczały się także większym uogólnionym zaufaniem. Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku działalności sformalizowanej. Przynależność do każdego typu organizacji (poza organizacjami „innymi”, które z powodu braku istotności nie zostały uwzględnione w modelu) wiązała się z istotnie wyższym poziomem uogólnionego zaufania. Zależność tę zaobserwowano zatem w organizacjach typu putnamowskiego, olsonowskiego oraz w organizacjach religijnych. Dodatnia zależność dotyczyła również działalności organizacyjnej. Osoby aktywne w porównaniu z nieaktywnymi charakteryzowały się silniejszym zaufaniem uogólnionym.

Żadna zmienna kontekstowa nie okazała się istotna statystycznie, dlatego też nie uwzględniono ich w ostatecznej wersji modelu.

Ogólnie, na podstawie różnic pomiędzy estymatorami wariancji w modelu 0 (wariancja na poziomie indywidualnym=0,375 i na poziomie grupowym=0,096) i modelu 1 (odpowiednio 0,335 i 0,059) można stwierdzić, że predyktory wprowadzone do modelu 1 wyjaśniły 11% zaufania uogólnionego na poziomie indywidualnym i 38% zaufania uogólnionego na poziomie grupowym.

W modelu 2 uwzględniono efekt losowy zmiennych niezależnych, tj. zaufania reprezentacyjnego i zaufania implementacyjnego, aby sprawdzić, czy siła (i ewentualnie kierunek) zależności tych zmiennych z zaufaniem uogólnionym różni się w badanych krajach. Analiza wykazała, że wariancje grupowych współczynników dla obu zmiennych niezależnych różnią się istotnie, co oznacza, że pomiędzy tymi krajami istnieje znacząca różnica w sile związku pomiędzy obiema formami zaufania instytucjonalnego a zaufaniem uogólnionym. Inaczej pisząc, zaufanie instytucjonalne w obu postaciach z różną siłą wpływa na zaufanie uogólnione, aczkolwiek należy podkreślić, że w każdym kraju jest to wpływ pozytywny. Dopuszczenie losowości współczynników wariancji dla zmiennych niezależnych zwiększyło procent wyjaśnianej wariancji zaufania uogólnionego na poziomie indywidualnym o 1% (spadek wariancji z 0,335 do 0,332) i grupowym o 27% (spadek wariancji z 0,059 do 0,043).

W modelu 3 starając się znaleźć przyczynę wariancji współczynników regresji szacowanych dla każdego kraju, dopuszczono interakcje pomiędzy obiema zmiennymi niezależnymi i zmiennymi kontekstowymi. Jak zaznaczono wcześniej, zmienne kontekstowe nie wpływały bezpośrednio na poziom uogólnionego

zaufania, ale mogły okazać się czynnikami moderującymi wpływ zaufania instytucjonalnego na zaufanie uogólnione. Starano się zatem sprawdzić, czy fakt zamieszkania w krajach o różnych charakterystykach społeczno-polityczno-gospodarczych oddziałuje na siłę związku pomiędzy zaufaniem instytucjonalnym i uogólnionym. W modelu sprawdzono interakcje obu zmiennych niezależnych ze wszystkimi zmiennymi kontekstowymi, ale w jego ostatecznej wersji pozostawiono tylko trzy interakcje, które okazały się istotne statystycznie. Były to interakcje zaufania implementacyjnego ze wskaźnikami dotyczącymi bezpieczeństwa i ochrony, nierówności dochodowych oraz poziomu demokratyzacji.

W pierwszym przypadku zarejestrowano dodatnią korelację, co oznaczało, że w krajach o wyższym poziomie zagrożeń i przestępczości silniejszy był wpływ zaufania implementacyjnego na zaufanie uogólnione. W krajach takich osoby skłonne silniej zaufać instytucjom implementacyjnym charakteryzowały się także silniejszym zaufaniem uogólnionym. Siła tego oddziaływania była słabsza w krajach bezpieczniejszych. Zależność tę można interpretować w ten sposób, że życie w poczuciu relatywnie większego zagrożenia skłania do polegania na instytucjach, które to zagrożenie są w stanie zredukować. Jeśli ich działanie postrzega się jako efektywne, przekłada się to również na zaufanie do instytucji implementacyjnych. To z kolei może zwrotnie wpływać na zaufanie do innych.

W interakcji zaufania implementacyjnego ze wskaźnikiem Giniego odnotowano negatywny wpływ. Oznacza to, że w krajach, w których nierówności dochodowe są niższe, wpływ zaufania implementacyjnego na zaufanie uogólnione jest silniejszy. W społeczeństwach bardziej egalitarnych większą równość społeczną można tłumaczyć efektywnością procesu redystrybucji dochodów, a więc i większym zaufaniem do instytucji, które w tym procesie biorą udział. Równość w dostępie do określonych usług oferowanych przez instytucje implementacyjne może decydować o wyższym poziomie zaufania wśród obywateli.

Wpływ zaufania implementacyjnego na zaufanie uogólnione okazał się silniejszy w krajach o wyższym poziomie demokratyzacji. Co ciekawe, efekt ten zaobserwowano w przypadku instytucji implementacyjnych, nie zaś reprezentacyjnych. Działanie tych ostatnich silniej kojarzone jest z regułami demokratycznymi. Z drugiej jednak strony, wskaźnik demokratyzacji obejmuje takie zjawiska jak pluralizm, swobody obywatelskie, partycypację polityczną czy kulturę polityczną. Jest on zatem miarą nie tylko tego, co system polityczny oferuje obywatelom, ale i tego, w jakim stopniu obywatele mogą ten system kształtować. Jeśli w codziennej aktywności obserwują przejawy realizacji tych założeń wśród funkcjonariuszy państwa (policjantów, sędziów, urzędników administracji państwowej czy przedstawicieli systemu ubezpieczeń społecznych), to zwiększa się również zaufanie do nich. To z kolei wpływa pozytywnie na zaufanie do innych.

W modelu trzecim uwzględnienie interakcji pomogło wyjaśnić 9% wariancji zmiennej zależnej na poziomie grupowym (spadek z 0,043 na 0,039). Ogólnie, porównując model trzeci z modelem zerowym można zauważyć, że zmienne oraz interakcje uwzględnione w modelu trzecim pozwoliły wyjaśnić 11,5% zmienności uogólnionego zaufania powodowanej różnicami pomiędzy badanymi oraz 59% zmienności zmiennej zależnej wynikającej z różnic pomiędzy krajami.

Podsumowanie

Analizy prowadzone w perspektywie międzynarodowej, których celem była identyfikacja predyktorów uogólnionego zaufania na poziomie indywidualnym lub krajowym, podejmowało wielu badaczy (Bjørnskov 2006; Delhey, Newton 2003; Dinesen 2013; Freitag, Bühlmann 2009; Hooghe i in. 2009; Newton 2001; Robbins 2012). Podejścia te różniły się sposobem operacjonalizacji najważniejszych pojęć, konstrukcją modeli analitycznych (zmienne indywidualne, kontekstowe lub mieszane), rozłożeniem akcentów w przypadku zmiennych instytucjonalnych (traktowanych jako zmienne niezależne bądź jako zmienne kontrolne lub instrumentalne), jednakże w każdym z nich akcentowano wagę perspektywy instytucjonalnej w badaniach uogólnionego zaufania.

Prezentowany artykuł wpisuje się w ten nurt badawczy, a jego celem było uzupełnienie studiów dotyczących dobrze opisanego w literaturze związku pomiędzy oceną porządku instytucjonalnego a zaufaniem społecznym. Przedstawione w artykule podejście nie ograniczyło się tylko do statystycznego potwierdzenia znanych zależności. Starano się również wnieść głos polemiczny do dyskursu toczonego wokół problematyki zaufania uogólnionego i instytucjonalnego, szczególnie w aspekcie trafności stosowanych wskaźników. Na poziomie empirycznym polemika ta znalazła odzwierciedlenie w wyborze innej miary uogólnionego zaufania niż kontrowersyjny, chociaż powszechnie stosowany wskaźnik zaufania oparty na dychotomii „ufność–ostrożność”. Analizę zaufania instytucjonalnego przeprowadzono w odniesieniu do dwóch typów instytucji: reprezentacyjnych i implementacyjnych. Podział ten, teoretycznie uzasadniony, został również empirycznie zweryfikowany, potwierdzając zasadność stosowania podejścia wielowymiarowego w podobnych analizach instytucjonalnych. W warstwie empirycznej wykorzystano (i pośrednio zarekomendowano) wielopoziomowe modelowanie regresyjne, jako metodę odpowiednią dla analizy danych pozyskanych w międzynarodowych badaniach porównawczych. Modele hierarchiczne, w przeciwieństwie np. do klasycznych modeli regresyjnych, dobrze radzą sobie z eliminowaniem niepożądanych efektów związanych z grupową strukturą danych. Wykorzystanie ich w analizie pozwoliło uwzględnić

nie tylko zróżnicowane opinie jednostek funkcjonujących w różnych kontekstach instytucjonalnych, ale również samą specyfikę tych kontekstów. Tym samym uniknięto konieczności zastosowania rozwiązań dość często spotykanych w podobnych analizach, ale odznaczających się mniejszą efektywnością, które polegają na estymowaniu modeli statystycznych dla wszystkich jednostek obserwacji bez uwzględniania grupowania bądź w odniesieniu do danych zagregowanych na poziomie krajowym (zob. Delhey, Newton 2005) lub też dla każdego kraju z osobna (zob. Delhey, Newton 2003).

Na podstawie wyników analizy można sformułować kilka wniosków. Pierwszy z nich wiąże się ze spostrzeżeniem, że zaufanie społeczne jest względnie trwałą cechą danego społeczeństwa: ukazuje całe dziedzictwo historyczne, czynniki ekonomiczne, polityczne, religijne i inne (Inglehart 1999: 88). Można więc zidentyfikować pewne elementy, które generują, podtrzymują lub utrudniają rozwój uogólnionego zaufania (Hooghe, Stolle 2003: 6). W tym ujęciu podział Europy jest bardzo wyraźny (co potwierdziły wyniki przeprowadzonej analizy), ale i trwały (Delhey, Newton 2005). Z jednej strony znajdują się kraje Europy Zachodniej z dominującymi pod względem poziomu uogólnionego zaufania krajami skandynawskimi, natomiast z drugiej, kraje Europy Środkowo-Wschodniej i Wschodniej z charakterystycznym „ciężarem historii”, związanym z ich „dziedzictwem dziejowym i tradycją historyczną” (Sztompka 1992: 119).

Formułując wniosek drugi należy zaznaczyć, że w tym zróżnicowanym kontekście historyczno-kulturowym kształtują się instytucje państwa. Powstają w wyniku oddziaływania sił stałych oraz długoterminowych pod postacią uwarunkowań strukturalnych i środowiskowych (wzorów gospodarowania, kultury i procesów modernizacyjnych), jak również czynników koniunkturalnych i wolicjonalnych będących wypadkową decyzji politycznych (Pridham 1994: 16). Analiza pokazała, że różnice w poziomie zaufania instytucjonalnego w krajach europejskich są dość wyraźne. Dotyczy to zarówno zaufania do reprezentantów społeczeństwa i decydentów politycznych: partii politycznych, parlamentu czy rządu, jak również zaufania do podmiotów odpowiedzialnych za implementowanie decyzji podejmowanych na szczeblu politycznym: policji, systemu oświaty, ochrony zdrowia, sądownictwa, ubezpieczeń społecznych oraz urzędów administracji państwowej. Podobnie jak w przypadku zaufania uogólnionego, tutaj również utrzymuje się podział na Europę Zachodnią i Wschodnią z charakterystyczną przynależnością poszczególnych krajów do „klastrow zaufania”. Klastry te odzwierciedlają podobieństwa i różnice w zaufaniu uogólnionym i instytucjonalnym pomiędzy krajami europejskimi. Co więcej, zarówno zaufanie instytucjonalne w formie reprezentacyjnej, jak i implementacyjnej jest istotnym predyktorem zaufania uogólnionego. Zależność ta, jak wykazała analiza, utrzymuje się przy kontroli innych zmiennych, istotnych dla generowania

zaufania uogólnionego. W analizowanych krajach europejskich, wraz ze wzrostem zaufania reprezentacyjnego oraz implementacyjnego zwiększa się również poziom zaufania uogólnionego.

Wniosek trzeci powiązany jest z wnioskiem drugim i sprowadza się do spostrzeżenia, że uogólnione zaufanie zależy nie tylko od zaufania do instytucji państwa, ale ma swoje źródło w innych czynnikach poziomu mikrospołecznego i mezospołecznego. Przeprowadzona analiza dowiodła, że istotne znaczenie mają czynniki osobowościowe, demograficzne, a także charakter relacji społecznych i związany z nimi dobrostan. Ogólnie, bardziej ufne są osoby kontrolujące swoje życie, wrażliwe społecznie, starsze, lepiej wykształcone, zadowolone z życia, mające dobre relacje z rodziną, przyjaciółmi i sąsiadami oraz aktywne obywatelsko.

Konkluzja czwarta dotyczy czynników kontekstowych, charakteryzujących badane kraje pod względem efektywności i odpowiedzialności instytucji państwowych (w wymiarze bezpieczeństwa, percepcji korupcji, egalitaryzmu i demokracji), różnic w poziomie rozwoju społecznego czy zróżnicowania etniczno-religijnego. Żaden z włączonych do analizy wskaźników makro nie był istotnym predyktorem uogólnionego zaufania. Niemniej jednak, trzy z nich (bezpieczeństwa i ochrony, równości dochodów i demokracji) okazały się moderatorami siły związku pomiędzy zaufaniem implementacyjnym i uogólnionym. Wyniki te mogą świadczyć o kilku rzeczach. Po pierwsze, uogólnione zaufanie kształtowane jest przede wszystkim w odniesieniu do cech indywidualnych i osobistych doświadczeń w relacjach z innymi, w tym także z instytucjami. Po drugie i w związku z pierwszym, zaufanie do innych wiąże się z jakością układu instytucjonalnego, ale decydujące znaczenie mają jego subiektywne oceny, a nie obiektywne wskaźniki. Odnotowano bowiem istotne zależności pomiędzy zaufaniem instytucjonalnym w obu jego postaciach (które są specyficznego rodzaju opiniami) i zaufaniem uogólnionym, przy braku zależności między zmiennymi kontekstowymi poziomu makro (a więc miarami obiektywnymi) a zaufaniem uogólnionym. Istotną rolę mogą odgrywać tutaj przekazy medialne, w tym państwowa propaganda, mające wpływ na społeczną ocenę instytucji bez związku z ich rzeczywistą skutecznością. W tym ujęciu należy zwrócić uwagę na takie kraje jak Azerbejdżan, Białoruś czy Rosja. W krajach tych wysokiej percepcji korupcji, niskiemu poziomowi bezpieczeństwa i ochrony oraz rozwiązaniom antidemokratycznym (wszystkie trzy kraje zaliczane są do reżimów autorytarnych) (EIU 2019), towarzyszy relatywnie wysoki poziom zaufania implementacyjnego, a szczególnie reprezentacyjnego. Po trzecie, państwo wywiera pośredni wpływ na zaufanie uogólnione, ale przez pryzmat jego instytucji implementacyjnych. Sugeruje to, że o jakości relacji społecznych mierzonych uogólnionym zaufaniem decydują przede wszystkim instytucje „codziennego kontaktu”, które w głównej mierze odpowiadają za jakość i poziom życia obywateli.

Aneks

Tabela 1A. Statystyki opisowe wybranych zmiennych wykorzystanych w analizie

	kontrola życia (1-10)	wrażliwość (1-5)	zadowolenie z życia (1-10)	zaufanie do rodziny (1-4)	przyjaciele (1-4)	sąsiedzi (1-4)	org. putnam. (%)	org. religijne (%)
Albania	6,80	4,33	7,23	3,95	3,27	2,42	6,70	2,80
Armenia	7,09	4,24	6,53	3,80	3,26	3,11	16,20	5,30
Austria	7,19	3,97	7,90	3,83	3,55	2,94	40,10	32,40
Azerbejdżan	6,45	3,61	6,40	3,91	3,12	2,36	3,50	0,30
Białoruś	7,10	3,65	6,83	3,86	3,28	1,82	8,90	7,60
Bośnia i Hercegowina	7,86	4,01	7,82	3,88	3,43	2,40	23,90	11,90
Bułgaria	6,61	3,86	6,46	3,89	3,40	2,50	17,00	4,00
Chorwacja	7,46	3,97	7,54	3,76	3,37	1,92	37,20	21,00
Czarnogóra	7,72	4,07	7,54	3,86	3,56	2,94	18,20	8,70
Czechy	7,13	3,68	7,51	3,83	3,37	2,62	46,80	11,90
Dania	7,73	4,05	8,04	3,92	3,45	2,41	66,60	60,80
Estonia	7,04	3,34	7,11	3,88	3,29	1,84	13,70	5,90
Finlandia	7,82	3,61	8,02	3,88	3,50	1,76	51,10	31,30
Francja	6,97	3,79	7,30	3,64	3,44	2,07	33,50	5,00
Gruzja	6,42	4,55	6,41	3,83	3,53	2,75	6,40	7,50
Hiszpania	7,38	4,07	7,47	3,84	3,50	2,67	21,30	6,80
Holandia	7,04	3,25	7,91	3,84	3,50	2,20	64,70	26,50
Islandia	7,82	3,63	8,09	3,85	3,57	2,10	63,60	59,10
Litwa	7,33	3,40	6,73	3,68	3,09	2,30	16,50	10,70
Macedonia	7,47	3,89	7,44	3,84	3,47	2,11	39,10	12,90
Niemcy	7,25	4,04	7,69	3,84	3,48	2,83	58,30	33,90
Norwegia	7,76	3,84	8,05	3,91	3,60	2,35	54,10	24,20
Polska	7,01	3,51	7,57	3,64	3,34	1,95	12,20	8,20
Portugalia	7,09	4,09	7,27	3,66	3,41	2,49	6,80	4,10
Rosja	6,75	3,46	6,45	3,87	3,20	1,96	8,20	3,90
Rumunia	7,71	3,67	7,49	3,77	3,17	2,00	18,40	21,10
Serbia	7,06	3,64	6,89	3,85	3,52	1,99	26,30	17,40
Słowacja	7,12	3,56	7,18	3,77	3,48	2,11	9,20	8,10
Słowenia	7,70	3,69	7,75	3,84	3,38	2,00	55,10	34,00
Szwajcaria	7,43	3,69	8,04	3,77	3,47	2,43	64,50	39,60
Szwecja	7,65	3,75	7,80	3,90	3,62	2,56	64,70	30,90
Węgry	7,05	3,27	7,19	3,91	3,46	2,03	22,10	16,70
Wielka Brytania	7,42	3,81	7,80	3,85	3,50	1,70	41,60	15,30
Włochy	7,16	3,82	7,38	3,84	3,36	2,28	18,50	5,60

org. olson. (%)	org. inne (%)	działalność org. (%)	SSaS	BCI	GINI	HDI	DI	frakc. etniczna	frakc. religijna
3,20	1,30	8,90	2,41	57,15	33,20	0,79	5,98	0,47	0,22
12,80	0,50	13,30	2,41	54,02	29,90	0,76	4,79	0,46	0,13
20,60	9,00	27,50	1,37	33,22	30,80	0,91	8,29	0,41	0,11
10,50	0,30	8,90	2,64	53,96	26,60	0,76	2,65	0,49	0,20
41,20	3,20	26,10	2,41	50,76	25,30	0,81	3,13	0,61	0,32
10,40	7,50	18,00	2,51	51,30	33,00	0,77	4,98	0,69	0,63
14,00	2,00	20,10	2,04	54,23	41,30	0,81	7,03	0,60	0,40
22,00	7,50	12,40	1,79	52,46	29,70	0,83	6,57	0,44	0,37
14,00	7,00	6,70	2,47	46,16	38,50	0,81	5,74	0,44	0,24
20,10	6,60	21,10	1,63	53,89	25,00	0,89	7,69	0,66	0,32
58,00	10,50	36,60	1,29	18,89	28,20	0,93	9,22	0,23	0,08
6,70	4,80	22,30	1,99	32,70	30,30	0,87	7,97	0,50	0,51
49,70	18,60	32,10	1,43	17,11	27,30	0,92	9,14	0,25	0,13
11,80	5,50	23,40	1,95	33,39	32,40	0,90	7,80	0,40	0,10
6,00	1,80	10,00	2,55	36,94	35,90	0,78	5,50	0,65	0,49
12,00	4,70	9,60	1,92	45,82	34,70	0,89	8,08	0,45	0,42
34,10	10,00	39,50	1,56	22,12	28,10	0,93	8,89	0,72	0,11
73,50	14,40	28,40	1,17	25,84	26,10	0,94	9,58	0,19	0,08
11,20	4,00	18,20	2,01	47,37	35,70	0,86	7,50	0,41	0,32
24,80	5,70	17,80	2,43	44,37	33,00	0,76	5,87	0,59	0,50
25,00	10,00	29,60	1,64	27,46	31,90	0,94	8,68	0,66	0,17
52,20	20,90	47,40	1,25	20,02	27,60	0,95	9,87	0,20	0,06
9,70	4,60	15,20	1,98	43,35	30,20	0,87	6,67	0,17	0,12
1,80	0,80	7,70	1,50	40,17	33,50	0,85	7,84	0,14	0,05
9,60	0,70	13,30	3,22	59,14	37,50	0,82	2,94	0,44	0,25
12,70	3,30	15,80	1,94	54,17	35,80	0,81	6,38	0,24	0,31
22,40	6,30	6,50	2,15	54,93	36,20	0,79	6,41	0,44	0,24
6,80	5,30	16,30	1,79	57,16	25,00	0,86	7,10	0,57	0,25
27,30	5,20	31,80	1,44	45,71	24,60	0,90	7,50	0,29	0,22
35,30	15,50	38,70	1,35	20,71	33,10	0,94	9,03	0,61	0,53
53,40	19,60	34,60	1,37	21,92	30,00	0,93	9,39	0,23	0,06
10,40	4,70	16,60	1,81	51,43	29,60	0,84	6,63	0,52	0,15
24,30	9,00	22,00	1,93	26,20	35,10	0,92	8,53	0,69	0,12
6,90	2,70	14,40	2,19	54,47	35,90	0,88	7,71	0,30	0,11

Bibliografia

- Alesina, Alberto, Eliana La Ferrara. 2000. Participation in heterogeneous communities. *Quarterly Journal of Economics*, 115: 847–904. DOI: 10.1162/003355300554935.
- Alesina, Alberto, Arnaud Devleeschauwer, William Easterly, Sergio Kurlat, Romain Wacziarg. 2003. Fractionalization. *Journal of Economic Growth*, 8: 155–194. DOI: 10.3386/w9411.
- Allport, Gordon W. 1961. *Pattern and Growth in Personality*. New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc.
- Almond, Gabriel A., Sidney Verba. 1963/1989. *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Newbury Park: Sage Publications.
- Anheier, Helmut K., Wolfgang Seibel (eds). 1990. *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*. New York: de Gruyter&Co.
- Banfield, Edward. 1958. *The Moral Basis of a Backward Society*. Chicago: Free Press.
- BCI. 2018. *The Bayesian Corruption Index – 2018 update. Worldwide corruption perception estimates from 1984 to 2017*. <https://users.ugent.be/~sastanda/BCI/BCI.html>. Dostęp 7.04.2021.
- Bjørnskov, Christian. 2006. Determinants of generalized trust: A cross-country comparison. *Public Choice*, 130: 1–21. DOI: 10.1007/s11127-006-9069-1.
- Bjørnskov, Christian. 2008. Social trust and fractionalization: a possible reinterpretation. *European Sociological Review*, 24: 271–283. DOI: 10.1093/esr/jcn004.
- Braithwaite, Valerie, Margaret Levi. 1998. *Trust and Governance*. New York: Russell Sage Foundation.
- Braun, Sebastian. 2014. Voluntary Associations and Social Capital – Inclusive and Exclusive Dimensions. In: M. Freise, T. Hallmann, eds. *Modernizing Democracy. Associations and Associating in the 21st Century*. New York: Springer, 59–70.
- Brehm, John, Wendy Rahn. 1997. Individual-Level Evidence For The Causes And Consequences of Social Capital. *American Journal of Political Science*, 41: 999–1023. DOI: 10.2307/2111684.
- Claibourn, Michele P., Paul S. Martin. 2000. Trusting and joining? An empirical test of the reciprocal nature of social capital. *Political Behaviour*, 22: 267–291. DOI: 10.1023/A:1010688913148.
- Cook, Karen. S., Russell Hardin, Margaret Levi. 2005. *Cooperation Without Trust?* New York: Russell Sage Foundation.
- Dasgupta, Partha. 1999. Economic progress and the idea of social capital. In: P. Dasgupta, I. Serageldin, eds. *Social Capital. A Multifaceted Perspective*. Washington D.C.: The World Bank, 325–424.
- Degli Antoni, Giacomo, Gianluca Grimalda. 2016. Groups and trust: Experimental evidence on the Olson and Putnam hypotheses. *Journal of Behavioral and Experimental Economics*, 2: 38–54. DOI: 10.1016/j.socec.2016.01.006.
- Delhey, Jan, Kenneth Newton. 2003. *WHO TRUSTS?* The origins of social trust in seven societies. *European Societies*, 5: 93–137. DOI: 10.1080/1461669032000072256.
- Delhey, Jan, Kenneth Newton. 2005. Predicting Cross-National Levels of Social Trust: Global Pattern or Nordic Exceptionalism? *European Sociological Review*, 21: 311–327. DOI: 10.1093/esr/jci022.

- Dinesen, Peter T. 2013. Where You Come From or Where You Live? Examining the Cultural and Institutional Explanation of Generalized Trust Using Migration as a Natural Experiment. *European Sociological Review*, 29: 114–128. DOI: 10.2307/23357109.
- Durlauf, Steven N., Marcel Fafchamps. 2004. *Social Capital*. NBER Working Paper No. w10485. <https://ssrn.com/abstract=546282>. Dostęp: 20.07.2016.
- EIU. The Economists Intelligence Unit. 2019. *Democracy Index 2018: Me too? Political participation, protest and democracy*. https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=Democracy2018. Dostęp 7.04.2021.
- Erikson, Erik H. 1977. *Childhood and Society*. London: Paladin Grafton Books.
- Esping-Andersen, Gøsta. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Evans, Sara M., Harry C. Boyte. 1986. *Free Spaces: The Sources of Democratic Change in America*. New York: Harper&Row.
- EVS. 2020. *European Values Study 2017: Integrated Dataset (EVS 2017)*. GESIS Data Archive, Cologne. ZA7500 Data file Version 4.0.0 DOI:10.4232/1.13560.
- Field, John. 2008. *Social Capital*. New York: Routledge.
- Freitag, Markus, Paul Bauer. 2016. Personality Traits and the Propensity to Trust Friends and Strangers. *The Social Science Journal*, 53: 467–476. DOI: 10.1016/j.soscij.2015.12.002.
- Freitag, Markus, Marc Bühlmann. 2009. Crafting Trust. The Role of Political Institutions in a Comparative Perspective. *Comparative Political Studies*, 42: 1537–1566. DOI: 10.1177/0010414009332151.
- Fukuyama, Francis. 1995. *Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: Free Press.
- Fukuyama, Francis. 2003. Kapitał społeczny. Przekład Sławomir Dymczyk. W: L.E. Harrison, S.P. Huntington, red. *Kultura ma znaczenie*. Kraków: Zysk i S-ka, 169–187.
- Gambetta, Diego (ed.). 2008. *Trust. Making and Breaking Cooperative Relations*. Oxford: Basil Blackwell.
- Giddens, Anthony. 1990. *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press.
- Glaeser, Edward L., David I. Laibson, Jose A. Scheinkman, Christine L. Soutter. 2000. Measuring Trust. *The Quarterly Journal of Economics*, 115: 811–846. DOI: 10.1162/003355300554926.
- Goodin, Robert. E. 2000. Trusting Individuals Versus Trusting Institutions: Generalizing the Case of Contract. *Rationality and Society*, 12: 381–395. DOI: 10.1177/104346300012004002.
- Gutmann, Amy. 1998. Freedom of association: an introductory essay. W: A. Gutmann, ed. *Freedom of Association*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 3–32.
- Hardin, Russell. 1993. *The Street-Level Epistemology of Trust*. *POLITICS&SOCIETY*, 21: 505–529. DOI: 10.1177/0032329293021004006.
- Hardin, Russell. 2002. *Trust and Trustworthiness*. New York: The Russell Sage Foundation.

- Heck, Ronald H., Scott L. Thomas, Lynn N. Tabata. 2014. *Multilevel and Longitudinal Modeling with IBM SPSS*. New York: Routledge.
- Helliwell, John F., Robert D. Putnam. 2007. Education and Social Capital. *Eastern Economic Review*, 33: 1–20.
- Hooghe, Marc, Tim Reeskens, Dietlind Stolle, Ann Trappers. 2009. Ethnic Diversity and Generalized Trust in Europe. *Comparative Political Studies*, 42: 198–223. DOI: 10.1177/0010414008325286.
- Hooghe, Marc, Dietlind Stolle. 2003. Introduction: Generating Social Capital. In: M. Hooghe, D. Stolle, eds. *Generating Social Capital. Civil Society and Institutions in Comparative Perspective*. New York: Palgrave MacMillan, 1–18. DOI: 10.1057/9781403979544.
- House, James S. 1981. *Work, stress and social support*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Hox, Joop. 2010. *Multilevel Analysis. Techniques and Applications*. New York: Routledge.
- Inglehart, Ronald. 1997. *Modernization and Post-Modernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald. 1999. Trust, well-being and democracy. In: M.E. Warren, ed. *Democracy and Trust*. Cambridge: Cambridge University Press, 88–120. DOI: 10.1017/CBO9780511659959.
- Institute for Economics & Peace. Global Peace Index. 2018. *Measuring Peace in a Complex World*. Sydney. <http://visionofhumanity.org/reports>. Dostęp 7.04.2021.
- Karpiński, Zbigniew. 2016. Zaufanie uogólnione a ostrożność w kontaktach z nieznanymi: Porównanie wyników dwóch sondaży. *Studia Socjologiczne*, 3: 199–228.
- Knack, Stephen. 2003. Groups, Growth and Trust: Cross-Country Evidence on the Olson and Putnam Hypotheses. *Public Choice*, 3/4: 341–355. DOI: 10.1023/B:PUCH.0000003736.82456.04.
- Knack, Stephen, Philip Keefer. 1997. Does Social Capital Have Economic Payoff? A Cross-Country Investigation. *Quarterly Journal of Economics*, 112: 1251–1288.
- Knack Stephen, Paul J. Zak. 2003. Building Trust: Public Policy, Interpersonal Trust, and Economic Development. *Supreme Court Economic Review*, 10: 91–107. DOI: 10.1086/scer.10.1147139.
- Kumlin, Staffan, Bo Rothstein. 2005. Making and Breaking Social Capital. The Impact of Welfare State Institution. *Comparative Political Studies*, 38: 339–365.
- La Porta Rafael, Florencio Lopez-De-Silanes F., Andrei Shleifer, Robert W. Vishny. 1997. Trust in Large Organizations. *American Economic Review*, 87: 333–338.
- Leavy, Richard L. 1983. Social support and psychological disorder: A review. *Journal of Community Psychology*, 1: 3–21. DOI: 10.1002/1520-6629(198301)11:1<3::AID-JCOP2290110102>3.0.CO;2-E.
- Letki, Natalia. 2006. Investigating the Roots of Civic Morality: Trust, Social Capital, and Institutional Performance. *Political Behavior*, 28: 305–325. DOI: 10.1007/s11109-006-9013-6.
- Levi, Margaret. 1998. *A State of Trust*. W: V. Braithwaite, M. Levi, eds. *Trust and Governance*. New York: Russell Sage Foundation, 77–101.

- Levi, Margaret, Laura Stoker. 2000. Political Trust and Trustworthiness. *Annual Review of Political Science*, 30: 475–508. DOI: 10.1146/annurev.polisci.3.1.475.
- Lin, Nan. 1999. Building a Network Theory of Social Capital. *CONNECTIONS*, 22: 28–51.
- Lin, Nan. 2004. *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge: Cambridge. DOI: 10.1017/CBO9780511815447.
- Llewellyn, Su, Stephen Brooks, Ann Mahon, eds. 2013. *Trust and Confidence in Government and Public Services*. New York: Routledge.
- Luhmann, Niklas. 1979. *Trust and Power*. New York: John Wiley&Sons.
- Lundmark, Sebastian, Mikael Gilljam, Stefan Dahlberg. 2016. Measuring Generalized Trust: An Examination of Question Wording and the Number of Scale Points. *Public Opinion Quarterly*, 80: 26–43. DOI: 10.1093/poq/nfv042.
- Makowski, Grzegorz. 2008. *Korupcja jako problem społeczny*. Wydawnictwo Trio.
- Misztal, Barbara A. 1996. *Trust in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Muller, Edward N., Mitchell A. Seligson. 1994. Civic Culture and Democracy – the Question of Causal Relationships. *American Political Science Review*, 88: 635–652. DOI: 10.2307/2944800.
- Newton, Kenneth. 1999. Social and Political Trust in Established Democracies. In: P. Norris, ed. *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government*. Oxford: Oxford University Press, 169–187. DOI:10.1093/0198295685.001.0001.
- Newton, Kenneth. 2001. Trust, Social Capital, Civil Society, and Democracy. *International Political Science Review*, 22: 201–214.
- Newton, Kenneth, Sonja Zmerli. 2011. Three Forms of Trust and Their Association. *European Political Science Review*, 3: 169–200. DOI: 10.1017/S1755773910000330.
- Nezlek, John B. 2007. A Multilevel Framework for Understanding Relationships Among Traits, States, Situations and Behaviours. *European Journal of Personality*, 21: 789–810. DOI: 10.1002/per.640.
- North, Douglas C. 1990. *Institutions, institutional change, and economic performance*. Cambridge, New York: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9780511808678.
- Offe, Claus. 1999. How Can we Trust Our Fellow Citizens? In: M. E. Warren, ed. *Democracy and Trust*. Cambridge: Cambridge University Press, 42–87.
- Olson, Mancur. 1965. *The Logic of Collective Action. Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge: Harvard University Press. DOI: 10.2307/j.ctvj3ts.
- Orren, Gary. 1997. Fall From Grace: the Public's Loss of Faith in Government. In: J.S. Nye, Ph.D. Zelikow, D.C. King, eds. *Why People Don't Trust Government*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 77–107.
- Patterson, Orlando. 1999. Liberty against the democratic state: on the historical and contemporary sources of American distrust. In: M.E. Warren, ed. *Democracy and Trust*. Cambridge: Cambridge University Press, 151–207.
- Paxton, Pamela. 1999. *Is Social Capital Declining in the United States? A Multiple Indicator Assessment*. *American Journal of Sociology*, 105: 88–127. DOI: 10.1086/210268.

- Paxton, Pamela. 2002. Social Capital and Democracy: An Interdependent Relationship. *American Sociological Review*, 67: 254–277. DOI: 10.2307/3088895.
- Portes, Alejandro. 1998. Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, 24: 1–24. DOI: 10.1146/annurev.soc.24.1.1.
- Pridham, Geoffrey. 1994. Democratic transitions in theory and practice: Southern European lessons for Eastern Europe. In: G. Pridham, T. Vanhanen, eds. *Democratization in Eastern Europe Domestic and International Perspectives*. London, New York: Routledge, 15–37.
- Putnam, Robert D. 2008. *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*. Przekład Przemysław Sadura, Sebastian Szymański. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Putnam, Robert D., Robert Leonardi, Raffaella Nonetti. 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Reeskens, Tim, Marc Hooghe. 2008. Cross-Cultural Measurement Equivalence of Generalized Trust. Evidence from the European Social Survey (2002 and 2004). *Social Indicators Research*, 85: 515–532. DOI: 10.1007/s11205-007-9100-z.
- Robbins, Blaine G. 2012. Institutional Quality and Generalized Trust: A Nonrecursive Causal Model. *Social Indicators Research*, 107: 235–258. DOI: 10.1007/s11205-011-9838-1.
- Rose, Richard. 1994. Postcommunism and the problem of trust. *Journal of Democracy*, 5: 18–30. DOI: 10.1353/jod.1994.0042.
- Rosenberg, Morris. 1956. Misanthropy and Political Ideology. *American Sociological Review*, 21: 690–695. DOI: 10.2307/2088419.
- Rothstein, Bo. 2000. Trust, Social Dilemmas and Collective Memories. *Journal of Theoretical Politics*, 12: 477–501. DOI: 10.1177/0951692800012004007.
- Rothstein, Bo, Dietlind Stolle. 2003. Social Capital, Impartiality and the Welfare State: An Institutional Approach. In: M. Hooghe, D. Stolle, eds. *Generating Social Capital: Civil Society and Institutions in Comparative Perspective*. New York: Palgrave, 191–209.
- Rothstein, Bo, Dietlind Stolle. 2008. Political institutions and generalized trust. In: D. Castiglione, J. W. van Deth, G. Wolleb, eds. *The Handbook of Social Capital*. New York: Oxford University Press Inc., 273–302.
- Rothstein, Bo, Dietlind Stolle. 2008. The State and Social Capital – An Institutional Theory of Generalized Trust. *Comparative Politics*, 40: 441–459. DOI: 10.5129/01041508X12911362383354.
- Rothstein, Bo, Eric M. Uslaner, 2005. All for All. Equality, Corruption and Social Trust. *World Politics*, 58: 41–72. 10.1353/wp.2006.0022.
- Seligman, Adam B. 2000. *The Problem of Trust*. Princeton: Princeton University Press.
- Simmel, Georg. 2005. *The Philosophy of Money*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Sønderskov, Kim M. 2011. Does Generalized Social Trust Lead to Associational Membership? Unraveling a Bowl of Well-Tossed Spaghetti. *European Sociological Review*, 27: 419–434. DOI: 10.1093/esr/jcq017.

- Stolle, Dietlind. 2001. Clubs and congregations: the benefit of joining an association. In: K. Cook, ed. *Trust in society*. New York: Russell Sage Foundation, 202–244. DOI: 10.1016/j.sosci.2004.01.012.
- Stolle, Dietlind. 2002. Trusting Strangers – The Concept of Generalized Trust in Perspective *Osterreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 31: 397–412.
- Stolle, Dietlind, Thomas Rochon. 1998. Are All Associations Alike? Member Diversity, Associational Type, and the Creation of Social Capital. *American Behavioral Scientist*, 42: 47–65. DOI: 10.1177/0002764298042001005.
- Sturgis, Patrick, Patten Smith. 2010. Assessing the Validity of Generalized Trust Questions: What Kind of Trust Are We Measuring? *International Journal of Public Opinion Research*, 22: 74–92. DOI: DOI: 10.1093/ijpor/edq003.
- Sztompka, Piotr. 1992. Dylematy wielkiej transformacji a szanse socjotechniki. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 1: 115–127.
- Sztompka, Piotr. 2002. *Socjologia. Analiza społeczeństwa*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Sztompka, Piotr. 2003. *Trust. A Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Uslaner, Eric M. 2002. *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: doi.org/10.1017/CBO9780511614934.
- Teorell, Jan, Aksel Sundström, Sören Holmberg, Bo Rothstein, Natalia Alvarado Pachon, Cem Mert Dalli. 2021. *The Quality of Government Standard Dataset, version Jan21*. University of Gothenburg: The Quality of Government Institute, <http://www.qog.pol.gu.se> doi:10.18157/qogstdjan21.
- Torcal, Mariano, Jose R. Montero. 1999. Facets of social capital in new democracies. In: J. van Deth, M. Maraffi, K. Newton, P. Whiteley, eds. *Social Capital and European Democracy*, London: Routledge, 167–191.
- Torpe, Lars, Henrik Lolle. 2011. Identifying Social Trust in Cross-Country Analysis: Do we Really Measure the Same? *Social Indicators Research*, 103: 481–500. DOI: 10.1007/s11205-010-9713-5.
- Turner, Jay R. 1983. Direct, indirect and moderating effects of social support upon psychological distress and associated conditions. In: H. B. Kaplan, ed. *Psychosocial stress. Trends in theory and research*. New York: Academic Press, 105–155.
- UNDP. 2018. *Human Development Indices and Indicators. 2018 Statistical Update*. New York: United Nations Development Programme.
- Van Oorschot, Wim van, Wil Arts. 2005. The Social Capital of European Welfare States. The Crowding out Hypothesis Revisited. *Journal of European Social Policy*, 15: 5–26. DOI: 10.1177/0958928705049159.
- Van Oorschot, Wim, Wil Arts, John Gelissen. 2006. Social Capital in Europe: Measurement and Social and Regional Distribution of a Multifaceted Phenomenon. *Acta Sociologica*, 2: 149–167. DOI: 10.1177/0001699306064770.
- Weatherford, Stephen M. 1992. Measuring Political Legitimacy. *American Political Science Review*, 86: 149–166. DOI: 10.2307/1964021.
- Whiteley, Paul F. 1999. The Origins of Social Capital. In: J. van Deth, M. Maraffi, K. Newton, P. Whiteley, eds. *Social Capital and European Democracy*. London: Routledge, 25–44.

-
- Woolcock, Michael. 1998. Social capital and economic development: Toward a theoretical synthesis and policy framework. *Theory and Society*, 27: 151–208. DOI: 10.1023/A:1006884930135.
- World Bank. 2018. *Gini index (World Bank estimate)*. <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI>. Dostęp: 7.04.2021.
- Yamagishi, Toshio, Midori Yamagishi. 1994. Trust and Commitment in the United States and Japan. *Motivation and Emotion*, 18: 129–166. DOI: 10.1007/BF02249397.
- Zak, Paul J., Stephen Knack. 2001. Trust and Growth. *Economic Journal*, 111: 295–321. DOI: 10.1111/1468-0297.00609.
- Zmerli, Sonja, Kenneth Newton. 2008. Social Trust and Attitudes Toward Democracy. *Public Opinion Quarterly*, 72: 706–724. DOI: 10.1093/poq/nfn054.
- Zmerli, Sonja, Kenneth Newton, Jose Ramon Montero. 2007. Trust in People, Confidence in Political Institutions, and Satisfaction with Democracy. In: J. W. van Deth, J. R. Montero, A. Westholm, eds. *Citizenship and Involvement in European Democracies. A comparative analysis*. New York: Routledge, 35–65.